

Pregledni rad
UDK 821.163.42-31 : 342.726 Zagorka "19"
Primljeno 2010-05-10

PROBLEMATIZACIJA ŽENSKOG RODA I IDENTITETA U ZAGORKINOM ROMANU KAMEN NA CESTI

Martina Perić, Zagreb

Sažetak

Marija Jurić Zagorka često je u svojim romanima prikazivala ženske likove koji propituju temeljne postavke i ograničenja svog identiteta (a posebno rodnog identiteta). Roman Kamen na cesti, koji je predmetom analize u ovome radu, također na primjeru glavnog ženskog lika otvara nove perspektive u razmatranju kategorija subjekta, identiteta, spola, roda, opreke žensko/muško. Pomoću temeljnih postavki psihoanalitičke i feminističke teorije o razvoju identiteta (a pogotovo kada je riječ o ženskom identitetu u okvirima heteroseksualne matrice) ovaj rad nastoji prikazati kako se u spomenutom romanu konstruira i reprezentira ženski rod i identitet u okvirima društvenog i kulturnog sustava koji ženu svodi na granice privatnog, dok su prostori javnog, društvenog djelovanja rezervirani isključivo za muškarce.

Ključne riječi: Marija Jurić Zagorka, Kamen na cesti, feministička teorija, psihoanalitička teorija, rod/spol, rodni identitet.

Uvod

Zanimljiv paradoks obilježava život i djelo Marije Jurić Zagorka (1873.-1957.) – žena koja se htjela baviti prvenstveno novinarskim radom, društvenim i političkim angažmanom, ostala je zapamćena najviše po svojim feljtonskim romanima koji su joj u isto vrijeme donosili popularnost kod publike i čitanost kakvu ni danas većina hrvatskih pisaca nema, ali i brojne napade drugih pisaca, kritičara i intelektualaca koji su njezine tekstove proglašavali trivijalnim i bez umjetničke vrijednosti. Zagorka je, dakle, najveću popularnost kod čitatelja postigla svojim feljtonskim romanima, dakle onima koji su bili objavljeni u nastavcima, u

raznim novinama i časopisima, mjesecima, pa i godinama. *Tajna Krvavog mosta*, *Grička vještica*, *Kći Lotrščaka* – samo su neki od njezinih najčitanijih tekstova, a ovaj niz popularnih feljtonskih romana možemo nastaviti i naslovom *Kamen na cesti*. Taj je roman izlazio u nastavcima od 1932. do 1934. godine u „Ženskom listu“ (a to je list koji je pokrenula i uređivala sama Zagorka, koja je inače bila prva profesionalna novinarka i prva žena urednica u povijesti hrvatskog novinarstva!), i to pod naslovom *Na cesti. Roman jedne spisateljice*, da bi 1936. bio tiskan u „Hrvatskom dnevniku“ pod novim naslovom – *Na mučilištu* – a dvije godine kasnije roman je prvi put doživio knjižno izdanje, nakon čega se uvriježio i naslov pod kojim ga danas poznajemo.

Kamen na cesti roman je koji opisuje život glavne junakinje Mirjane Grgić od ranog djetinjstva do njezine smrti. Mirjana odrasta na velikom barunskom imanju kojim upravlja njen otac, no djetinjstvo joj je opterećeno nesretnim brakom njenih roditelja, svađama i fizičkim obračunima. U tim međusobnim obračunima majke i oca vrlo često stradava i ona, dobivajući ničim zaslužene udarce. Dadilja Marta jedini je majčinski lik i izvor ljubavi za Mirjanu u tom razdoblju ranog djetinjstva. No, kako Mirjana uskoro kreće u školu, započinje njezin intelektualni i osobni razvoj. Otkriva se da je vrlo inteligentna, talentirana za pisanje i recitiranje, ali predrasude vremena i društva u kojem živi stavljaju brojne prepreke pred djevojke i žene koje se žele obrazovati, pa tako ni Mirjanino školovanje ne prolazi glatko. Posebno se tome protivi njezina majka koja smatra da se „poštena“ žena nema razloga obrazovati, već se treba udati, a sve ostale žene samo su „pokvarenjakuše“. Majka Mirjanu šalje svojoj kumi u obližnji grad, ali je kuma i ostatak obitelji stalno zlostavljaju i optužuju za nemoral (zato što je Mirjana u znak poštovanja poljubila svećeniku ruku!), pa se ona uskoro vraća kući da bi potom otišla na daljnje školovanje u samostan u Zagrebu. Tek u tom samostanu Mirjana pronalazi svoj mir i mogućnost bavljenja pisanjem i pričanjem priča te glumom, u čemu joj veliku podršku daje časna sestra Bernarda.

U to se vrijeme Mirjana prvi put počinje i politički angažirati, tj. osvješćivati svoju nacionalnu pripadnost i domoljublje – najprije govorom tadašnjem banu Héderváryju u kojem ga moli da zaštiti hrvatski narod od mađarskih pretenzija (koje li ironije!), a potom i pod utjecajem pravaša, tj. starčevićanaca među kojima upoznaje i svog budućeg prijatelja Milana Domića. Istovremeno dobiva ponudu od zagrebačkog kazališta za ulogu u novoj predstavi (i to mušku ulogu), ali njezina majka već je stvorila druge planove za Mirjanin život. Ona je želi pod svaku cijenu udati za Mađara Lajosa Nagyja, koji je mnogo stariji od Mirjane i nema baš časne namjere (stalo mu je samo do njenog miraza); tako se završavaju Mirjanini snovi o daljnjem školovanju, glumi, pisanju. Ona čak u očaju pokušava pobjeći prije same svadbe, ali je otac pronalazi i vraća kući. Nakon udaje, s mužem ide u

njegov dom u Mađarskoj gdje je okružuju strani ljudi, strani jezik i običaji. U bračnu je izložena brojnim zlostavljanjima, emocionalnim, psihičkim pa i fizičkim, jer je muž i svekrva izgladnjuju te nakon nekoliko godina takvog braka (i teške bolesti zbog koje je umalo umrla) odlučuje ostaviti muža i vratiti se u Hrvatsku da bi slobodno živjela i radila.

Tek povratkom u domovinu ona shvaća koliko je društvo, zapravo, nesklono ženama poput nje koje žele biti neovisne i društveno angažirane te joj i najobičnije životne situacije poput nalaženja posla, smještaja, odlaska u neke javne prostore (restoran, kavana, pa čak i ulica ili šetalište) postaju sve teže zbog neprestane osude ostatka javnosti. Zahvaljujući podršci svoje mlađe sestre Dorice i nekoliko vjernih prijatelja (Milan i Ivša Domić, Ružica), Mirjana ipak uspijeva organizirati svoj život, raditi, ali i posvetiti se svojoj najvećoj ljubavi – književnom radu. Nakon Doričine smrti i problema s neodgovornom braćom koja joj natovaruju svoje novčane dugove, Mirjani postaje sve teže boriti se s predrasudama okoline, sa siromaštvom i činjenicom da je svi smatraju „odurnom muškaračem“ te je sve češće opsjedaju misli o samoubojstvu. Na kraju tako i okončava svoj život – utapljanjem u Jadranskom moru.

Iz ovog kratkog sadržaja romana možemo uočiti određene sličnosti između Mirjaninog života i života njezine autorice Zagorke, barem u onim osnovnim točkama: nesretno djetinjstvo, prisilni brak, bijeg od muža, spisateljski rad, borbe s predrasudama konzervativnog društva u devetnaestostoljetnoj Hrvatskoj. No, je li to dovoljno da taj tekst proglasimo Zagorkinom autobiografijom, ili čak romansiranom autobiografijom kako to poprilično samouvjereno tvrdi Stanko Lasić u *Književnim počecima Marije Jurić Zagorke?* (Lasić 1986: 12) Vjerojatno, ipak, ne. Nekoliko je razloga tomu: prvo, u ovom tekstu nema ni traga od tzv. autobiografskoga govora, pisan je u trećem licu, a identiteti autora (tj. autorice), pripovjedača i lika međusobno nisu podudarni. Roman ima tri različite instance: svoju autoricu, pripovjedača u trećem licu i glavni ženski lik. Drugo, riječ je o fikcionalnom tekstu u kojem se ničim ne daje „uputa“ čitatelju da bi ga trebao shvaćati kao priču o stvarnim događajima ili nečijem stvarnom životu. Čak ako se Zagorka i jest nadahnula nekim događajima iz svog života i iskustva, ona je u konačnici napisala roman o fikcionalnoj junakinji Mirjani Grgić i fikcionalnim događajima iz života te junakinje. I - treće, Zagorka je pisala autobiografsku i memoarsku prozu neovisno o tom romanu (*Tko ste vi?*, 1939., *Što je moja krivnja*, 1947., *Kako je bilo*, 1953.) i da je htjela napisati još jednu u nizu autobiografija, onda bi to valjda i napravila. Ali nije. Umjesto toga napisala je feljtonski roman koji bismo zapravo mogli shvatiti kao jedan od prvih primjera feminističke književnosti u Hrvatskoj, kako to smatra i Maša Grdešić u svom tekstu *Politička Zagorka: Kamen na cesti kao feministička književnost* (vidjeti u: Jurić Zagorka

2008: 639-661).

U tom smislu ovaj roman možemo čitati i kao svjedočanstvo o ženi i položaju žene u patrijarhalnom poretku u kojem je ona svedena na okvire svog spola i roda te traumatizirana upravo činjenicom da je žena (nije uopće bitno zove li se Marija Jurić Zagorka ili Mirjana Grgić ili nekim trećim imenom). Odnosno, riječima Shoshane Felman – *zato što je ženska egzistencija zapravo traumatizirana egzistencija, ženska autobiografija ne može biti ispovijest. Ona jedino može biti svjedočanstvo: o preživljavanju.* (Felman 1993: 16) Zagorka nam u ovom tekstu daje upravo takvo svjedočanstvo o preživljavanju (a ne još jednu romansiranu ispovijest svog života), daje nam također priču o mogućnostima žene da razvija i promišlja vlastiti identitet unutar (i unatoč) zadanih rodničkih okvira i društvenih ograničenja s kojima se susreće.

Naime, još otkako su najprije psihoanalitička, a potom i feministička teorija privlele kraju dotad uvriježenu zapadnjačku tradiciju kartezijanskog, logocentričnog i samog-sebe-svjesnog subjekta/jastva, kategorije subjekta i identiteta više se ne promišljaju kao čvrste i nepromjenjive. U tom smislu, a to naglašavaju i feminističke teoretičarke, niti kategorija žene, tj. ženskog identiteta ne može biti shvaćena kao nepromjenjiva, čvrsta, koherentna, već više kao promjenjivi proces u stalnom kolebanju između konstrukcije i de/re-konstrukcije, a to ujedno postaje sredstvom izlaska iz dominantne heteroseksualne matrice (kako to, primjerice, detaljno objašnjava i Judith Butler u svojoj knjizi *Nevolje s rodom*).

Iako se Freud još 1933. u eseju *Ženskost*, baveći se pitanjem razvoja ženskog identiteta, obračunao s postojećim stereotipom povezivanja opreke muško/žensko s oprekom aktivno/pasivno, naglašavajući kako nema znanstvenog temelja za takvu hijerarhizaciju, te da *treba voditi računa da ne potcjenjujemo uticaj socijalnog poretka koji takođe gura ženu u pasivan položaj* (Freud 1969: 213), zanimljivo je to što je većina feminističkih teoretičarki kasnije identificirala upravo Freuda kao glavnog neprijatelja. Kate Millett, Kate Horney, Luce Irigaray, Helene Cixous, Judith Butler – da nabrojam samo neke – uglavnom psihoanalizi zamjeraju što i dalje prikazuje konstrukciju identiteta, bilo muškog, bilo ženskog, unutar okvira heteroseksualne matrice, tj. matrice rodničkih odnosa u kojima je muška strana dominantna. Ali, poanta je upravo u tome – Freud je tu više deskriptivan, nego preskriptivan. On, kao što je to kasnije primijetila i Juliet Mitchell, zapravo razotkriva mehanizam funkcioniranja patrijarhalnog poretka, postavljajući pitanje o pravu žene na vlastiti glas i vlastito ja (prvenstveno u psihoanalitičkoj praksi jer su većina Freudovih pacijenata bile upravo žene). U tom razotkrivajućem modusu možemo iščitati i Zagorkin roman *Kamen na cesti* koji s jedne strane opisuje patrijarhalni sustav i mehanizam njegova funkcioniranja u oblikovanju društveno ovjerenog i prihvatljivog ženskog identiteta i rodne uloge koja je ženi namije-

njena, a s druge strane putem oblikovanja identiteta glavne junakinje koji izmiče tom patrijarhalnom okviru nudi mogućnost drugačijeg promišljanja roda i identiteta. Prvenstveno je naglasak na kulturalnoj konstruiranosti roda, pa i spola (kako to apostrofira i Judith Butler u već spomenutoj knjizi), a potom i na afirmaciji kulture razlike. Kulturu razlike inače je nastojala afirmirati Luce Irigaray, i to ukidanjem hijerarhijskog odnosa u opreci muškarac/žena (*Bilo bi korisno da majke vrlo rano nauče svoje kćeri da poštuju nehirerarhijsku razliku između spola: on je on; ona je ona*. Irigaray 1999: 38, istaknula M.P.). Mogućnost nadilaženja tog hijerarhijskog patrijarhalnog odnosa ona vidi u subjektivnim odnosima između majki i njihovih kćeri, a važnost tog postojanja (ili nepostojanja) bliskosti između majke i kćeri pokazuje se značajnom i u analizi Zagorkinog romana – naime, glavna junakinja Mirjana cijeli život pati upravo zbog nedostatka bliskosti i pozitivne identifikacije s majkom.

Svaki je tekst vrhunski prostor konstrukcije identiteta (neovisno o tome je li u pitanju fikcionalni ili autobiografski tekst, jer tekstualne i narativne strategije ostaju manje-više iste) – u njemu nam se otkrivaju konstruiranost i nestalnost onih kategorija poput subjekta, identiteta, roda, spola, koje smo inače skloni shvaćati esencijalistički, kao temeljne, dane, prirodne, nepromjenjive. Tako nam i ovaj Zagorkin roman pokazuje proces stvaranja subjekta kroz pripovjedni diskurs, u kojem subjekt postaje, riječima Andreje Zlatar, *efekt vlastite priče*. Temeljne točke na kojima se konstruira i reprezentira identitet glavne junakinje romana jesu: subverzivan odnos prema tradicionalnom, patrijarhalnom poimanju braka i obitelji i ženine uloge u njoj; isticanje nacionalne pripadnosti kao bitne odrednice Mirjaninog identiteta; pronalazak mogućih prostora slobode i načina samoostvarenja unatoč rigidnom sustavu; problem odnosa privatne i javne sfere života i neravnopravna ženska participacija u javnoj; te kulturološki nametnuto poimanje žene i ženskosti iz čijih okvira Mirjana izlazi razvijajući umjesto toga svojevrsni androgini ideal.

Konstrukcija i reprezentacija identiteta glavnog ženskog lika romana “Kamen na cesti”

1. Obiteljska trauma, stega braka

Institucija obitelji u neku je ruku odraz društva i društvenih normi u malom. Posebno u patrijarhalnim društvima ona predstavlja prijenos društvenih normi u prostor privatnog, intimnog (kakvim inače smatramo obiteljski život), no to ujedno znači i prijenos dvostrukih standarda kakve nameće patrijarhalna, hete-

roseksualna matrica. Ako u klasičnoj hijerarhijskoj opreci muško/žensko na kojoj počiva patrijarhat vrijedi sljedeći odnos snaga i moći – za muškarca se podrazumijeva aktivnost, moć, intelektualna nadmoć i bavljenje javnim djelatnostima i uopće nekim društveno korisnim radom, a ženu određuje pasivnost, vezanost uz kuću i kućanstvo, rađanje i briga za djecu – onda i sama obitelj odražava takve dvostruke standarde koji muškarcu omogućuju neograničenu slobodu življenja, a ženu dovode u zavisni položaj.

U takvoj obitelji odrasta i Mirjana Grgić – otac je taj koji radi, donosi kruh na stol, donosi većinu odluka, ali i po volji dolazi i odlazi bez ikakvih objašnjenja svojoj ženi; majka je doslovno utopljena u vlastitim frustracijama zbog takvog načina života i ljubomore na muževu slobodu (i potencijalne “slobodne aktivnosti”). O podjeli unutar Mirjanine obitelji svjedoči i činjenica da se njezina braća odgajaju odvojeno od nje i mlađe sestre Dorice, i to u doslovnom smislu fizičke odvojenosti – oni su smješteni na drugom kraju dvorca gdje imaju svoje odgojitelje i učitelje, dok Mirjana većinu vremena provodi u svojoj sobi ili u kuhinji sa slugama i dadiljom Martom. Već od ranog djetinjstva njihovi su životni putovi, izbori, obveze, prava i svjetonazori koji će im biti usađeni potpuno odvojeni i usmjereni u posve različitim smjerovima. Iako Mirjana odmalena pokazuje znakove intelektualne superiornosti i nad svojom braćom, i nad barunovim sinovima, njezina se majka žestoko protivi njenom daljnjem obrazovanju jer se to ne priliči jednoj pristojnoj djevojci ili ženi:

Poštenoj ne treba nauka. Poštene dobivaju muža. Samo nepoštene se naobražavaju i polaze škole da mogu biti zle. (171)

Djevojka spada u kuhinju i kuću, a ne školu. (203)

S knjigom je svršeno. Sad dolaze kuhinjski lonci. (205)

Ovo je samo nekoliko primjera majčinog shvaćanja ženine uloge u obitelji i braku – kuća, kuhinja, briga za muža. No zanimljiva je činjenica da ta ista majka nije uopće sretna u vlastitom braku. Zapravo, brak Mirjaninih roditelja toliko je nesretan, ispunjen svađama i fizičkim obračunima da sama Mirjana veći dio svog života provodi kao talac, žrtva tog nesretnog braka u najpotpunijem smislu te riječi. Fizičko nasilje i emocionalna hladnoća koju uočava među roditeljima bitno utječu na njen osobni razvoj, ali i percepciju uloge žene u obitelji i društvu, zbog čega ona višeput u romanu želi odustati od svog ženskog roda i identiteta i postati muškarcem. Za nju je to jedini način da se ujedno bude i čovjekom, tj. da se kao čovjek ostvari i razvije svoj identitet. U njenoj svijesti, za ženu naprosto ne postoji nikakva mogućnost samoostvarenja.

Muškarac može sve: učiti, raditi na sveučilištu, buniti se, sve oni mogu i smiju, a žena je pokvarena ili egzaltirana ako želi učiti. Ja idem u muškarce. (246)

Tim riječima objašnjava Mirjana dadilji Marti svoju odluku da pobjegne od

kuće odjevena u muško i započne samostalan život. Nažalost, u tome ne uspijeva, otac je pronalazi i vraća kući, a uskoro nakon toga Mirjana se, prisiljena majčnim manipulacijama, udaje za Lajosa Nagyja. Ako je do tog trenutka imala ikakvih sumnji o tome što znači biti žena i nečija supruga, onda joj vlastiti brak raspršuje svaku sumnju ili nadu u postojanje drugačijeg poretka. Lajos joj od prvog dana jasno daje do znanja što očekuje od svoje žene – da bude pokorno, pasivno biće bez vlastitog identiteta, stava, svjetonazora jer *njoj mora biti najljepše ono što hoće muž i što je njegovo. Imam svoje principe po kojima ću odgojiti svoju ženu.* (319)

Žena ne može izaći iz kuće, a da ne pita muža je li mu pravo. (326)

Ali muževljevi jezik sada je prije materinskoga pa moraš govoriti njegovim jezikom, čak i misliti. (304)

Na temelju ovako postavljenih Lajosevih očekivanja i pravila ponašanja, iskustvo braka za Mirjanu postaje zapravo iskustvom tamnice, krajnje neslobode, ne samo fizičke nego i duhovne i intelektualne. Uostalom, i otac joj je prije udaje rekao da će brak za nju biti *najbolji zapt*, a očito takav režim braka u kojem je žena svedena na položaj između zatvorenika i sluškinje provodi i Lajos. Režim se očituje i u fizičkom iscrpljivanju te izgladnjivanju kojem je Mirjana izložena (ona jedva da pojede jedan obrok dnevno, a svekrva njezinu mršavost i slabost perfidno tumači sljedećim riječima: *Zato si tako slaba jer previše jedeš – veli stara gospođa – djeca koja trpaju sve u sebe uvijek su mršava.*)

Traumatično iskustvo braka pojačava i činjenica da u patrijarhatu žena praktički ima cijenu – otac i muž dogovaraju miraz, dakle, svojevrsnu novčanu naknadu za predaju (ili prodaju) žene iz očevih u muževljeve ruke. Toga je svjesna i Mirjana, ona za sebe na jednom mjestu u romanu kaže da je „prodana nevjesta“, a uskoro shvaća da je njenom mužu zaista važan samo novac (on i njegova majka su inače patološke škrtice koje čak Mirjani oduzimaju novac koji ona sama zaradi kao brzojavna službenica).

Iz ovakvih trauma doživljenih u roditeljskom domu, a zatim i u vlastitom braku, logičan je konačni Mirjanin preokret te odluka da napusti muža, vrati se u domovinu te postane „svoj čovjek“. Ona kasnije otklanja bilo kakvu mogućnost ponovne udaje ili uopće neke emocionalne veze s nekim drugim muškarcem jer bi to za nju značilo ponovnu podložnost muškarcu i odustajanje od vlastitih želja i potreba. Djevojčica koja je doživjela neslobodu i svjedočila obiteljskoj traumi, koju je njena vlastita majka vezala za drvo jer je pokušala pobjeći od kuće, ali koja je godinama poslije pronašla vlastitu majku zavezanu i pretučenu nakon svađe s ocem (i pritom pokazala više suosjećajnosti i ženske solidarnosti nego što je to ikad majka njoj priuštila!) odrasla je u ženu koja ne želi više dopuštati takvo zatiranje svojih ljudskih (ne ženskih, već upravo fundamentalno ljudskih) prava.

2. Žena, Hrvatica, buntovnica

Postoje dvije bitne odrednice u Mirjaninom shvaćanju vlastitog identiteta. Prva je rodna – ona je žena, ali se ne uklapa u zacrtane okvire ženskog roda i ženstvenosti unutar patrijarhalnog poretka, te stoga cijeli život ponavlja želju da bude muškarac, jer bi tek tada mogla postati čovjek kakav zapravo želi biti! Jedino u tom odustajanju od vlastite ženskosti i svih ograničenja koja sa sobom nosi ženski spol, Mirjana vidi način da ostvari sebe (kao pojedinca) i svoj život, jer kao što je već rečeno: *Muškarac može sve: učiti, raditi na sveučilištu, buniti se...* Druga bitna odrednica njenog identiteta jest etnička. Mirjana je Hrvatica, odmalena sklona domoljubnim idejama i poeziji, a važnost hrvatstva i odanosti domovini posebno dolazi do izražaja nakon udaje za Mađara Lajosa koji joj želi oduzeti tu bitnu sastavnicu njezine osobnosti. U tom smislu Mirjana biva kroz brak dvostruko traumatizirana i potlačena – ne samo kao žena već i kao Hrvatica.

Od prvih dana braka, njen je muž pokušava silom pomadiriti i natjerati je da zaboravi svoj identitet, materinski jezik i domovinu. Očituje se to najprije u zabrani pisanja pisama obitelji na hrvatskom jeziku, te u zahtjevu da Mirjana na muževljevu jezik ne samo piše i govori nego i misli. Zatim i uporno Lajosevo dokazivanje superiornosti mađarskog naroda nad hrvatskim (pri čemu se Mirjana još više opire i identificira sa svojom etničkom pripadnošću – i ona osobno, i njen narod nalaze se pod vlašću Mađara):

Ona mora duboko poštivati i ljubiti naciju iz koje je potekao njen muž i tako upoznati kolika je to sreća što je i ona sada član ovoga naroda. (312)

Vi tamo (u Hrvatskoj, op.a.) nemate pojma o galerijama, muzejima, umjetnosti, kazalištu. (319)

Mirjana se u takvom okruženju osjeća još izoliranije i osamljenije, uostalom, naslovna sintagma „kamen na cesti“ upravo je najtočniji opis njezine egzistencije, no tome se pridružuje i osjećaj nepripadnosti tom stranom, tuđem svijetu – *Njoj je sve tuđe, tuđe, tuđe!* (314) Upravo zato ona u nastojanju da sačuva barem dje-liće svog identiteta i samosvojnosti, potajice piše dnevnik i pjesme na hrvatskom jeziku i čita u potkrovlju muževljeve kuće, a saveznika pronalazi u mladoj sluškinji Roziki koja je Slovačkinja, i samim time jednako obezvrijeđena u mađarskom okružju. Njezin muž uskoro saznaje za poeziju koju je potajice pisala (a ponešto i uspjela poslati u hrvatske novine da se objavi), ali nakon što su neki mađarski pjesnici i intelektualci pohvalili njezine pjesme, on dolazi na ideju da bi i to mogao iskoristiti za vlastiti društveni proboj i dodatnu zaradu. Naređuje Mirjani da piše na mađarskome jeziku kako bi postala slavna mađarska pjesnikinja i na taj način proslavila njegovo ime (*Pisat ćeš ne samo mađarskim jezikom, nego i duhom i srcem mađarskom narodu*), a kako se u isto vrijeme događa spaljivanje

mađarske zastave u Zagrebu (stvarni povijesni događaj iz 1895. godine kada su hrvatski studenti zapalili mađarsku zastavu), Lajos i jedan novinski urednik traže od Mirjane da napiše pjesmu o tom događaju. Ona ju je i napisala, ali dakako, ne pjesmu kakvu su od nje očekivali. Pjesma o spaljenoj zastavi napisana je kao odraz Mirjaninog domoljublja i identifikacije sa potlačenom Hrvatskom, umjesto da bude glorifikacija mađarskog naroda. Naravno da to izaziva burne reakcije, ali za nju nema nikakve mogućnosti odustajanja od toliko bitne odrednice njezinog identiteta (Mirjana sebe često određuje najprije kao Hrvaticu i domoljuba, a tek potom ženu). O tome svjedoči i sljedeća njena reakcija:

Ali vi po zakonu pripadate mužu koji je Mađar, dakle, kad on traži da budete Mađarica, onda je to...

- Baš toliko moguće kao da bi tražio neka postanem crnkinja! (451)

Upravo nakon tog događaja, Mirjana napušta muža i odlazi u Hrvatsku, naravno, uz krajnju idealizaciju domovine i svog budućeg života u njoj (*Kad je Mirjana stupila s vlaka na zemlju, kao da je zaručnica pala na grudi ljubljenoga*). Međutim, stvarnost je nešto drugačija, i upravo će u toj domovini doživjeti daljnja razočaranja i borbu sa predrasudama društva prema rastavljenoj ženi koja želi sama zarađivati i biti politički i društveno angažirana. Doduše, postoji jedan period u Mirjaninom životu u kojem je mogla biti žena, Hrvatica i buntovnica, a da joj to nitko ne predbacuje – bilo je to vrijeme pobune protiv omraženog mađarskog bana Héderváryja i njegovog svrgavanja s banske časti. Tada su mobilizirane sve snage, i muške i ženske, za postizanje zajedničkog političkog cilja, a Mirjana i sama kaže:

Sasvim sam bila zadovoljna samo tada kad smo vodili borbu protiv Héderváryja. Tada sam se osjećala potpunim čovjekom. Nije bilo razlike između mene i mog spola. (591, istaknula M.P.)

Nažalost, to je i jedini put u njenom životu da nije osjećala razliku između sebe i svog spola, sva ostala životna iskustva i traume proživljavala je upravo zbog te razlike, odnosno činjenice da je svojevrsna “greška u sustavu socijalne gramatike” (inače izraz kojim je Andrea Zlatar opisala Sylviju Plath). Mirjana se ne uklapa u okvire i ograničenja koja nameće društveno i kulturno konstruirano poimanje idealne (i idealizirane) ženskosti, njena je egzistencija izvan svih okvira, pa otuda i njezino vječno buntovništvo, odnosno egzaltiranost kako joj to predbacuju roditelji, poznanici, muškarci koji je smatraju “muškaračom i egzaltiranom babom”.

3. *Prostori slobode*

Očito je da u ograničenjima koje je ženama nametnuo patrijarhat sa svojim vrlo uskim i rigidnim poimanjem žene i ženskosti ostaju zaista tek rijetki prostori slobode i mogućeg samoostvarenja za ženu. Mirjana vrlo vješto koristi svaku takvu mogućnost, a u romanu su naznačena dva tipa takvih slobodnih oaza: prvi su konkretni fizički prostori u kojima se ona može osjećati slobodno i nenadzirano (kao što su, primjerice, zagrebački samostan u kojem je provela jedan dio djevojaštva i tavan muževljeve kuće na kojem je kriomice čitala i pisala dnevnik pod izlikom sušenja rublja). Drugi su prostori njenog duha, tj. duhovne i intelektualne slobode koju ona nastoji očuvati – to su, prije svega, znanje i obrazovanje koje je stekla, knjige, poezija, gluma, umjetnost, ali i rad (od ručnog rada, vezenja, kojim se bavila u vrijeme braka do službovanja u brzojavnom uredu i kasnijeg spisateljskog rada nakon povratka u Hrvatsku) koji joj omogućuje prvi iskorak prema emancipaciji. Zagorka je tu dobro predvidjela glavni cilj kad je riječ o ženskoj emancipaciji, a taj je da žena može biti emancipirana, tj. neovisna o muškarcu samo ako je financijski neovisna, dakle, sama radi i zarađuje za svoj život.

Ali vratimo se Mirjaninim prostorima slobode. Prvi takav prostor u kojem se ona osjeća slobodno, ali i sigurno, jest samostan. *Iza velikih zaključanih samostanskih vrata Mirjana osjeća oslobođenje. Iza rešetaka koje cijelom svijetu znače kraj svih životnih sreća i radosti, Mirjana okusi prvi čas sreće i prvu sigurnost nazvanu slobodom.* (92) To je pomalo i paradoks, jer bi se malo koja djevojka osjećala tako slobodnom i sretnom iza debelih zidina samostana izoliranog od ostatka svijeta, dapače, njezine školske kolegice obično jedva čekaju blagdane ili neku drugu priliku da izađu iz samostana. No, za Mirjanu je to sigurna luka; prije svega, daleko je od nemirnog obiteljskog okruženja, zatim - ima priliku učiti, pisati, pjevati, glumiti, ukratko, baviti se svim onim što je čini sretnom, i - treće (i ne manje važno) u samostanu ostvaruje duboko prijateljstvo s časnom sestrom Bernardom koja joj postaje poput prave majke. Budući da Mirjana sa svojom majkom nikad nije imala pozitivan emocionalni odnos jer ju je majka često tukla, optuživala za pokvarenost, huškala da uhodi oca, itd. upravo je Bernarda jedan od rijetkih ženskih likova u njenom životu koji joj omogućuje neku vrstu pozitivne identifikacije i emocionalne bliskosti. *Mlada je učiteljica zauzela u njezinu srcu majčino mjesto.* (93)

Tavan muževljeve kuće na kojem Mirjana provodi rijetke trenutke mira i samoće pišući dnevnik i čitajući omiljene knjige postaje "njena vlastita soba" u onom smislu riječi u kojem je Virginia Woolf govori o potrebi žene da ima svoj vlastiti prostor u kojem može slobodno stvarati, pisati. Iako je žena patrijarhal-

nim poretkom gurnuta u kuću, ona nema vlastito, privatno mjesto u toj kući. Nema sobe u kojoj bi se osjećala svojom i sposobnom za rad i stvaralaštvo. Ona živi između kuhinje, salona i dječjih soba, neprestano na usluzi tuđim željama, potrebama. Mirjana uspijeva mračni tavan pretvoriti u svoj vlastiti prostor, prostor slobode, kreativnosti, pa i malog trijumfa nad mužem koji naivno misli da ona gore samo suši i rastresa njegovo bijelo rublje.

O važnosti obrazovanja i slobode koju njime žena stječe već je bilo riječi. To je predispozicija za ostvarivanje prava rada i financijske neovisnosti. Mirjana već od djetinjstva žudi za znanjem i svakim oblikom stvaralaštva i umjetničkog izražavanja. Ona čak prihvaća i pohađanje brzojavnog tečaja, iako je riječ o poprilično suhoparnoj djelatnosti, ali i to je za nju samo još jedna mogućnost rada, privređivanja novca vlastitim rukama (mada joj plaću oduzima muž!) što joj daje osjećaj ponosa i neovisnosti. To je vodi prema idućem važnom koraku – odlasku od muža i početku samostalnog života u Hrvatskoj. Otada nadalje Mirjana zaista živi samo od onoga što sama zaradi, ali teškoće koje pritom doživljava nisu male. Naime, iz pozicije tadašnjeg društva nečuveno je da jedna žena radi, i to još u javnoj, državnoj službi. Mnogi joj predbacuju da se gura gdje joj nije mjesto te da uzima posao i plaću nekom muškarcu. Njezin književni i politički angažman još je neshvatljiviji okolini koja je navikla na to da *ženi treba dati kuhaču. Ako joj se to ne sviđa, onda batinu.* (543)

Unatoč ovakvim stavovima, Mirjana i dalje u radu pronalazi mogućnost osobne slobode, ali i osobnog rasta, razvoja. To je za nju način da postane ono što želi biti – pošten čovjek.

4. Žena u javnom životu – “javna žena”?

Tek što se jedna žena izbori za vlastitu sobu, javlja se idući problem – kako se izboriti za izlazak u prostor javnog, dakle, ekskluzivno muški prostor djelovanja? Ovo je jedan od problema s kojim se i Mirjana stalno susreće u svojim pokušajima emancipacije, odnosno samostalnog života i neovisnosti o muškarcu (mužu, ocu). Ona želi sama raditi i zarađivati za svoj život, što uostalom smatra odlikom svakog poštenog čovjeka, pa tako i poštene žene, međutim, svi njezini pokušaji bavljenja pisanjem, politikom i drugim zanimanjima koja se uglavnom percipiraju kao “muška” dovode do toga da je cijelo društvo doživljava kao “javnu ženu” (u najpogrdnijem smislu te riječi) ili muškaraču koja se gura tamo gdje joj nije mjesto.

Pitanje izlaska žene u javni prostor i njenog sudjelovanja u javnom životu ključno je za razumijevanje ovog romana (ali i Zagorkinog životnog iskustva). Tek kada žena može slobodna i ravnopravna s muškarcima šetati ulicama svog

grada, raditi u svom uredu, živjeti od svog rada, tek tada možemo govoriti o postizanju emancipacije. Naravno da je nama danas nepojmljivo, pa i smiješno, kako društvo na takav način reagira na samu i samostalnu ženu, ali krajem 19. i početkom 20. st. kad se odvija radnja romana bilo je jednako nepojmljivo vidjeti ženu samu na ulici, ili u restoranu. Barem ne "poštenu" ženu (prema standardima tadašnjeg društva), na ulici su mogle biti samo uličarke. Tako ni Mirjana ne može sama prošetati ulicom ili Zrinjecom, a da to ne izazove niz reakcija i uvreda (*U današnje doba žena ne smije nikada i nikamo sama jer svatko o njoj ima pravo misliti najgore. Mlade, kao ti, ne mogu hodati okolo, osobito ako su dobro odjevene kao ti. Onda je sigurno da nisu čiste.* 459), ne može sama ući u restoran ili kavanu (*Ne, oprostite, gospođicama bez pratnje ne serviramo.* 461), a iako je dobila posao u nekom zavodu, ne smije biti na svom radnom mjestu kao svi drugi zaposlenici (*Budući da smo toliko zadovoljni, namjestit ćemo vas uz stalnu plaću, ali predbježno morate raditi kod kuće. Treba da postupno priučimo naše činovnike na neobičnu novost da zajedno s njima sjedne za stol žena korespondent. Toga još nije bilo u našem zavodu pa vas neće gledati uvažavajući.* 493).

Ženi je izlazak u javnost, na ekskluzivno muški teren omogućen samo u pratnji muškarca (oca, brata ili muža) ili druge, starije žene (majke, tetke, družbenice). Sve drugo je nezamislivo, odnosno zamislivo samo u slučaju da se radi o "javnoj ženi". Tu sklonost patrijarhalnog poretka da s jedne strane omogućuje muškarcima bezgraničnu slobodu kretanja, življenja, odlaženja i dolaženja po volji (što Mirjana uočava i na primjeru vlastitog oca i braće), a s druge strane postavlja vrlo ograničavajuće zahtjeve pred ženu, Mirjana odbija i shvatiti, i prihvatiti. Ona uporno i na zgražanje cijele okoline sama živi u iznajmljenoj sobi, sama ide ulicom, sama ulazi u kavane i tamo polemizira sa svojim (ne)istomišljenicima. Ona se također aktivno uključuje u politički život kao agitatorica na izborima, drži političke govore preodjevena u muško, u studenta, a zbog toga dolazi na glas kao "divlja opozicionarka". Naravno, kad je muškarac u politici pa i opoziciji, on je samo opozicionar, ali žena odmah dobiva i epitet *divlje*. Patrijarhalni sustav očito je sklon tako karakterizirati sve elemente koji se u njega ne uklapaju, a žena očito u takvom sustavu mišljenja uvijek predstavlja prostor zagonetke, divljine, "mračnog kontinenta" (Freud), neukrotive prirode u opoziciji prema muškarcu kao biću kulture, razuma, svjetla.

Žene su tako dugo čekale i na ostvarenje prava da budu političko biće – dakle, govorimo o pravu glasa (u romanu se uostalom i spominju sufražetkinje), ali i pravu na aktivno sudjelovanje u svim važnim političkim i društvenim odlukama. Mirjana je u tom smislu prikazana kao žena koja utire put sljedećim generacijama žena koje će moći izaći same na ulicu ili sudjelovati u političkom životu svoje zemlje a da ih se odmah ne proglasi divljim muškaračama.

5. *Androgini ideal*

U ovako opisanom srazu nemogućih društvenih naloga i shvaćanja idealne žene te vlastitih stavova i želja, Mirjana postaje nekom vrstom androginog (i aseksualnog) bića. Ona fizički, biološki jest žena, ali odbija kulturološki nametnutu rodnu ulogu, ili bolje rečeno – rodne okvire ženskog i ženstvenog. Kao što je već rečeno, ona izlazi iz svih okvira, pa otud i taj pogrdni epitet “muškarac” (kojim su svojedobno “častili” i samu M. J. Zagorku). Sama se osjeća zarobljenom u vlastitom tijelu i spolu, često za sebe kaže da je greška prirode koja joj je *dala žensko tijelo, a ostavila muške izražaje i muške težnje*. (585) Odmalena se divi legendi o Ivani Orleanskoj koju je prvi put čula još u samostanu – Ivana postaje ideal njezinog življenja – zatomiti svoju ženskost u ime višeg cilja, biti ravnopravna s muškarcima.

Mirjana se često fizički prurušava, preoblači u muškarca. Prvi put još kao djevojčica kada je trebala glumiti šegrtu u jednoj predstavi, potom u neuspješnom pokušaju bijega od kuće, a kasnije kao politička agitatorica drži govore preodjevena u mladog studenta. Muško odijelo daje joj veću slobodu kretanja i djelovanja, a i mnogo godina kasnije kada je već odrasla žena, zadržava neke muške karakteristike na svojoj odjeći i izgledu. Upravo joj stoga njezina prijateljica Ružica predbacuje sljedeće: *Ne brineš se za svoju vanjštinu, odijevaš se u bluze s muškim ogrlicama i manšetama kao muško-žensko*. (576)

Ta Mirjanina muško-ženskost, odnosno androginitet očituje se i u odbijanju bilo kakve emocionalne ili fizičke, seksualne veze s muškarcem. Njoj je ideja braka i bračnih dužnosti odvrtna (na jednom mjestu u romanu otac joj kaže kako je njen muž uspješno proveo rastavu braka upravo na temelju njezinog “ustezanja od bračnih dužnosti”), a samu ideju da bi se ikada ponovno mogla udati odbacuje bez razmišljanja. Za nju brak znači samo podložnost žene muškarcu, a Mirjana u životu ima samo jedan ideal: *Biti svoja i nikad ne pripadati mužu*. (490) Osim toga, ona nikad nije osjećala ljubav prema nekom muškarcu; prema svojim prijateljima, poput Milana, gaji samo prijateljske osjećaje, a vrlo često ističe da ljubav i strast osjeća samo prema svojoj domovini (*Osjećam duboko da će jedini ljubavnik mojega srca ostati moj dom*). (489).

Kao potpuna suprotnost Mirjaninom androginom i aseksualnom liku izdvaja se lik njene prijateljice Ružice koja je (a to sigurno nije slučajnost) prikazana kao savršeno oličenje ideala ženskosti u patrijarhalnom poretku. Ona je savršena žena, supruga, majka i kućanica, savršeno dobra, lijepa i ženstvena. Ona sama za sebe kaže u razgovoru s Mirjanom: *I vrlo sam sretna. Imam krasnog, dobrog muža, živi za mene i djecu. Nešto se bavi i muzikom i pjevanjem. Lijepo nam je*. (561) Ružica čak pokušava “riješiti” Mirjaninu situaciju prijateljskim savjetima

poput onog da se uda ne bi li tako stekla mušku zaštitu u životu, upozorava je da bi trebala paziti na svoju vanjštinu, voditi zabavne razgovore kao druge žene, nastojati biti simpatičnija, pa je ljudi ne bi doživljavali kao “muškaraču”.

Imaš samo tri pogreške: kao prvo: ne brineš se za svoju vanjštinu, odijevaš se u bluze s muškim ogrlicama i manšetama kao muško-žensko. Drugo je: kad si u društvu. Umjesto da se zabavljaš kao druge žene, neprestano zapodijevaš razgovor o politici, o borbi, o ženskom pravu i tko bi znao o kakvim sve stvarima, a to dosađuje i muškarcima i ženama, čak i meni, a pritom je svaka tvoja gesta muška. Treće: ideš u kavanu sama ili s političkom mladeži, ideš u javne lokale na političke skupštine, još i danas, pa to je strahota. Nijedne žene tamo nema, kažu mi gospoda, samo ti. Zbog svega toga zovu te muškaračom. A kad te vidim ovdje kod kuće, kad meni pomažeš, pereš moju djecu, ljuljaš mog sinčića, odijevaš ga, kao da nisi ista. (576)

Ovo je možda najočitiiji primjer toga kako žena može samu sebe ograničiti više od bilo kojeg muškarca ili patrijarhata. Žena poput Ružice koja uopće nije sposobna osvijestiti svoj identitet i svoju pozitivnu spolnu razliku, koja prihvaća živjeti bez vlastitog svjetonazora i autonomije (jer po njenom mišljenju *žena po sebi nema nikakve vrijednosti ako uz nju nije muška obrana*), koja se odriče svojih ljudskih prava, a da ih nikada nije u potpunosti ni spoznala – to je prava hridina na koju se nasukavaju Mirjanini feministički ideali. Kako emancipirati ženu koja ne želi biti emancipirana i kako dati glas ženi koja ga ne može naći u sebi da bi progovorila vlastitim riječima, vlastitom željom?

Između tih dviju krajnosti – Ružice koja je projekcija muškog zamišljaja idealne žene i Mirjane koja odbija biti ženom jer samo muškarac ima pravo na rod, identitet, život – možda se krije odgovor. A to je ona Irigarayina rečenica da nema hijerarhije među spolovima – on je on, ona je ona. Tek tada počinje kultura razlike u kojoj žena ima pravo na svoju pozitivnu razliku, svoj spol/rod i svoj identitet.

Između htijenja i mogućnosti

Ova je sintagma vjerojatno najtočniji opis položaja žene u patrijarhatu, pa tako i glavne junakinje romana *Kamen na cesti*. To je ujedno i ključni paradoks oblikovanja ženskog identiteta u 19.st. – žene imaju vrlo ograničene mogućnosti samoostvarenja koje im društvo dopušta, uglavnom kroz kućni odgoj, bračni život i posvećenost obitelji i kućanstvu. Sva ostala htijenja koja izlaze izvan postavljenih okvira postaju problematična. To je slučaj sa Marijom Jurić Zagorkom i njezinom junakinjom Mirjanom, to je bio slučaj i s brojnim drugim hrvatskim književnicama u 19. stoljeću, primjerice, Dragojlom Jarnević koja je živjela i stvarala nekoliko desetljeća prije Zagorke u jednako “uokvirenim” uvjetima. Danas

nam je najpoznatija po svojem dnevniku koji je pisala od 1833. do smrti 1875., a koji nam je iznimno važan jer je njime Dragojla Jarnević *pomaknula granice pisanja, pokušavajući sama, u vlastitim dnevnicima, uspostaviti osobni identitet. U književnoj i socijalnoj okolini koja ju je okruživala, ona nije mogla pristati na ograničenja koja su joj se postavljala, a još je manje mogla pronaći model s kojim bi se identificirala. Preostalo joj je ono što je bilo najteže: prepoznavanje razlika, spoznavanje da je drukčija i da ta njezina „drukčijost“ nije društveno ovjerena.* (Zlatar 2004: 45)

Isti problemi i prepreke postavljaju se pred Zagorku i druge književnice desetljećima kasnije. Iako je u hrvatskom kulturnom i društvenom životu 19. st. vladala specifična situacija zbog preporodnih kretanja i ilirskog pokreta koji je nastojao mobilizirati sve društvene skupine i slojeve, uključujući i žene, u borbi za nacionalni i kulturni identitet Hrvatske, činjenica je da unatoč tom formalnom pozivu iliraca ženama da se uključe u borbu za hrvatski jezik i književnost i dalje postoji otpor prema stvarnom uključenju žena u javni život i djelovanje. Da je tome doista tako, svjedoči nam i Zagorkin primjer desetljećima nakon završetka ilirskog pokreta, na samom prijelazu u 20. stoljeće. I ona je, kao uostalom mnoge književnice prije i poslije nje, morala počinjati od početka (i to doslovno) – bez postojanja ženske tradicije, ženskog kanona. Prepoznavanje razlike otada se ipak dogodilo, ali problemi pomicanja granica osobnog identiteta i zamislivosti onoga što se između htijenja i mogućnosti uopće može biti i dalje ostaju. Feministički pokret je ženama svakako izborio mnoga prava i slobode, ali i najbitniju spoznaju – onu o važnosti razumijevanja konstruiranosti nekih temeljnih kategorija identiteta kao što su spol i rod.

Literatura:

- Butler, Judith (2000.), *Nevolje s rodom*, Ženska infoteka, Zagreb
- Felman, Shoshana (1993.), *What does a woman want?*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London
- Freud, Sigmund (1969.), *Uvod u psihoanalizu*, Matica srpska, Novi Sad
- Freud, Sigmund (1981.), *O seksualnoj teoriji; Totem i tabu*, Matica srpska, Novi Sad
- Freud, Sigmund (1969.), *Ženskost*, u *Autobiografija; Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu*, Matica srpska, Novi Sad
- Irigaray, Luce (1999.), *Ja, ti, mi. Za kulturu razlike*, Ženska infoteka, Zagreb
- Jurić Zagorka, Marija (2008.), *Kamen na cesti*, Školska knjiga, Zagreb
- Lasić, Stanko (1986.), *Književni počeci Marije Jurić Zagorke. Uvod u monografiju*, Znanje, Zagreb
- Matijašević, Željka (2006.), *Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan*, AGM, Zagreb
- Zlatar, Andrea (1998.), *Autobiografija u Hrvatskoj*, Matica hrvatska, Zagreb
- Zlatar, Andrea (2004.), *Tekst, tijelo, trauma*, Naklada Ljevak, Zagreb

THE FEMALE CHARACTERS AND FEMALE IDENTITY IN THE MARIJA JURIĆ
ZAGORKA'S NOVEL KAMEN NA CESTI

By Martina Perić, Zagreb

Summary

In her novels Marija Jurić Zagorka often portrayed female characters who questioned the basic principles and limitations of their identity (of their gender identity in particular). For example, the novel Kamen na cesti, which is under review in this paper, through the main female character opens up new perspectives in analysis of the categories of subject, identity, sex, gender, and female/male antithesis. With the help of the basic tenets of psychoanalytical and feminist theories on the development of identity (in particular when it comes to the female identity within the framework of a heterosexual matrix), the paper attempts to show how the above-mentioned novel develops and represents the female gender and identity in the context of the social and cultural system that reduces the woman to the limits of the private, while the spheres of public, social action are reserved exclusively for men.

Key words: Marija Jurić Zagorka, Kamen na cesti, feminist theory, psychoanalytical theory, gender/sex, gender identity.

Prijevod: autorica